



Дмитро ВЕДЕНЄВ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Електронна пошта: zastava67@i.ua

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ СПЕЦСЛУЖБОЮ РОЗВІДУВАЛЬНО-ДИВЕРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОКУПОВАНОМУ ГІТЛЕРІВЦЯМИ КИЄВІ (1941–1943 рр.)

У статті на основі архівних документів радянських спецслужб досліджується організація розвідувально-диверсійної роботи по лінії органів НКВС-НКДБ в окупованому гітлерівцями Києві у 1941–1943 роках. Висвітлюються організаційні трансформації та функції органу керівництва зафронтовою роботою в НКВС СРСР та УРСР. Дається характеристика контррозвідувально-поліцейським органам окупантів як фактору оперативної обстановки. Приділяється увага причинам провалів резидентур, висвітлюються факти важких зрад у лавах підпілля. Досліджуються такі чинники організації розвідувальної роботи, як підбір негласних помічників, їх соціально-професійний склад, підготовка агентури до зафронтової роботи, визначення завдань й легендування груп, формування резидентур, їх виведення до Києва, результат їх роботи. Окремо розглядається розвідувальна робота із вивчення гітлерівських установ інформаційно-психологічного протидіяння в Києві та характер співробітництва з ними антирадянські налаштованої інтелігенції.

Ключові слова: Друга світова війна, спеціальні служби, розвідка, диверсії, підпільна діяльність, психологічна війна, історія Києва.

Постановка проблеми. Розвідувально-диверсійна та оперативно-бойова діяльність на окупованій гітлерівськими агресорами території України із перших днів війни почала організовуватися й розвиватися як самостійний напрям зусиль органів державної безпеки, спрямований на відсіч агресору. Завдання здобування розвідувальної інформації на зайнятій противником території (а також на території Німеччини та її сателітів), усебічної дестабілізації ворожого тилу потягло за собою необхідність творення спеціальних функціональних підрозділів із керівництва, координації та безпосереднього розгортання зафронтової роботи у складі Народного комісаріату внутрішніх справ (далі — НКВС), а з квітня 1943 р. — і Народного комісаріату державної безпеки (далі — НКДБ) Української РСР. Діяльність військової розвідки та Головного (з лютого 1942 р.) розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії у цій статті не розглядається.

Органи зафронтової спеціальної діяльності, долаючи серйозні прорахунки й ускладнення першого періоду війни з нацистською Німеччиною та її союзниками, розгорнули формування на окупованій території мережі осередків із здобування розвідувальної інформації в інтересах

діючої армії, зриву адміністративно-економічних та інших заходів агресора з експлуатації ресурсів України, попередження розвідувально-підривної та інформаційно-психологічної діяльності противника. Одним із пріоритетів розвідувальної діяльності у 1941–1943 рр. стало місто Київ — великий адміністративний, промисловий, науково-технічний центр, один із головних історичних й духовно-культурних символів України.

Механізм формування розвідувальних органів (позицій) радянської спецслужби у м. Києві, діяльність створеного ним підпілля у вітчизняній історіографії висвітлені значно менше, аніж діяльність партизанського руху та партійно-комсомольського підпілля. Між тим, історико-документальна спадщина творення розвідувально-диверсійної мережі та нелегальних позицій (підпілля) в умовах великого міста та активної контррозвідувальної протидії противника залишається носієм повчального досвіду оперативного мистецтва діяльності спецслужб у специфічному урбанізованому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливістю радянської історіографії, присвяченої організації розвідувально-диверсійної діяльності як складової руху опору на окупава-

ній території СРСР та Української РСР, зокрема у 1941–1944 рр., була суттєва перевага дослідницького інтересу, наукових та науково-документальних праць до діяльності спецслужб (НКВС-НКДБ та їх зафронтових підрозділів, військової розвідки Наркомату оборони та Генерального штабу, розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху) із організації саме партизанського руху та спеціальної діяльності з його позицій.

Передусім, йдеться про закриті на той час наукові праці з минулого зафронтової боротьби науковців Вищої школи (ВЧШ) КДБ СРСР імені Ф.Е.Дзержинського (де працювала спецкафедра № 9 з історії радянських спецслужб*), Курсів удосконалення офіцерського складу КДБ СРСР**, а також Вищих курсів (ВК) КДБ СРСР у м. Києві***. З-поміж науковців ВК у м. Києві

* Крім того, після введення радянських військ в Афганістан (1979 р.) і загострення міжблокової конфронтації у світі постала необхідність у створенні у складі ВЧШ КДБ СРСР окремої кафедри тактики органів держбезпеки в особливий період (спецкафедра «М»). Упродовж 1981–1990 рр. на кафедрі було захищено 18 кандидатських дисертацій, а у 1990 р. — першу докторську дисертацію. Наукові праці кафедри стали солідним доробком в галузі дослідження агентурно-оперативної роботи органів спецслужби в особливий період (передусім, на матеріалах Другої світової війни), застосування ними специфічних партизанських та інших зафронтових методів роботи.

** Створені у 1969 р. для підготовки з офіцерів КДБ спецрезервістів для розвідувально-диверсійної діяльності за кордоном в особливий період (стали базою створення постійного спецпідрозділу «Вимпел» у 1981 р.). Куратором курсів виступав 8-й відділ Управління «С» (нелегальна розвідка) Першого головного управління (зовнішня розвідка) КДБ СРСР. Відомим викладачем і дослідником, який працював на Курсах, став знаний організатор диверсійної діяльності, конструктор мінної техніки та теоретик спеціальних форм боротьби Ілля Старинов (1900–2000). Під час війни працював заступником з диверсійної роботи Українського штабу партизанського руху.

*** Цей спеціальний навчальний заклад (на базі якого у 1992 р. створили Інститут підготовки кадрів, згодом — Національну академію СБ України) мав найбільший прошарок співробітників із науковими ступенями і вченими званнями у системі регіональних Вищих курсів КДБ СРСР. Лише за

виділяються праці О. Іванкова, який певною мірою узагальнив дослідження провідних напрямів оперативної роботи органів держбезпеки в Україні, включаючи боротьбу за лінією фронту (див. зокрема: Андрианов, В.Н. 1989; 1990; Брайко, П.Е. & Старинов, И.Г. 1983; Зафронтовая работа оперативных групп... 1989; Иванков, А.В. 1983; Коровин, В.В. 1968; Никитченко, В.Ф. 1971). Документи щодо діяльності розвідувальних осередків НКВС-НКДБ в окупованих гітлерівцями містах України включалися у закриті капітальні збірники документів (Деятельность органов государственной безопасности... 1964; Советские органы государственной безопасности... 1985 та ін.). Узагальнювалася і бойова діяльність спецформвань НКВС УРСР (Куманев, Г.А. & Чайковский, А.С. 1986).

З іншого боку, значний масив наукових та науково-популярних праць (із зрозумілими на той час ідеологічним забарвленням та «фігурами замовчування» драматичних моментів, далеко не повним доступом до архівно-документальної бази) радянських авторів розкривав підпільну діяльність осередків, створених органами правлячої комуністичної партії більшовиків (зокрема — Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) та комсомолу). Зі зрозумілих причин (закритість архівів органів держбезпеки, секретність навколо форм і методів агентурно-оперативної роботи, ідейно-моральна специфіка справ про факти зрад і провалів підпілля тощо) всебічне висвітлення агентурно-розвідувальної діяльності київського підпілля було не можливе.

Тим не менш, і нині науково-пізнавальний інтерес становлять основані на документах (у т.ч. обмеженого на той час доступу) праці українських дослідників щодо органів управління та розвідувально-диверсійної роботи партизанів України, у розгортанні яких брали вирішальну участь співробітники спецслужб (див. зокрема: Курас, И.Ф. & Кентій, А.В. 1988; Мищенко, Г.П. & Мигрин, Г.П. 1985; Старожилов, Н.В. 1983). Продуктивно велося вивчення підпільної роботи у містах (див. зокрема: Кондуфор, Ю. Ю. (ред.). 1985; Григорович, Д.Ф. 1976; Кучер, В.І. 1983). Певні документальні матеріали щодо діяльності розвідувальних резидентур, створених спецслужбою у Києві, вміщувалися у документальних ви-

1986–1990 рр. викладачі захистили 12 дисертацій й підготували 8 монографій. Науковий потенціал до 1991 р. становили доктор наук, 26 кандидатів наук, 16 доцентів.



даннях із історії Києва воєнної доби (Із справки КГБ при Совете Министров УССР. 1963).

Вітчизняна наукова школа з дослідження антифашистського руху опору продовжила продуктивну роботу і в умовах суверенної України. Сучасна історіографія антифашистської боротьби українського народу формувалася на основі усунення обмежуючих ідеологічних настанов і широкого залучення розсекречених документів партійно-державних керівних органів, партизанського руху та власне радянських спеціальних служб. Зокрема, документи спецслужб щодо становища в окупованому Києві та нелегальної роботи радянських розвідувальних осередків опубліковані у капітальному археографічному виданні «Київ у дні нацистської навали» (Лисенко, О.С. (ред.). 2003), спецвипуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (Веденєв, Д., Козенюк, В. & Сердюк, С. (упоряд.). 2000). Окремо варто назвати працю О. Шевченка з історії органів безпеки на Київщині, де подано цікаві факти з протиборства спецслужб в окупованому Києві (Шевченко, О.І. 2008).

Діяльність спецслужб із організації партизанського руху, його розвідувально-диверсійної роботи досліджувалася науковцями СБ України та цивільними дослідниками (Биструхін, Г.С. 2002; Вронська, Т. & Ляковська, С. 2013; Шевченко, О.І. 2008; Веденєв, Д. 2008; 2011; 2014 та ін.). Побачили світ ґрунтовні науково-документальні праці та статті щодо малодосліджених або замовчуваних аспектів бойової та спеціальної діяльності українських партизанів та ролі спецслужб у їх організації, протиборства радянських та німецьких спецслужб у ході визволення України від нацизму (див. зокрема: Україна партизанська. 2001; Кентій, А. & Лозицький В. 2005; Гогун, А. & Кентій, А. 2006; Веденєв, Д.В. 2015; Чайковський, А.С. 2019).

Водночас, потребує поглибленого дослідження проблема механізму створення та діяльності розвідувальних осередків радянської спецслужби у специфічних умовах окупованого Києва (на сьогодні детально вивчена, по суті, лише нелегальна діяльність у Києві резидентури на чолі із І. Кудрею). В основу цієї публікації нами покладені маловідомі широкому загалу документи щодо діяльності органу керівництва розвідувально-диверсійною діяльністю на окупованій території України органів державної безпеки (4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР), окремих його резидентур, оперативних груп (фонд 60 Галузевого державного архіву СБУ «Особові та робочі

справи агентів радянських спецслужб») та інші документи радянської спецслужби.

Мета статті — на основі маловідомих документів Галузевого державного архіву СБ України розкрити механізм організації й особливостей провадження радянськими спецслужбами нелегальної розвідувальної діяльності в окупованому гітлерівцями Києві.

Виклад основного матеріалу. Першим координаційним органом здобуття розвідувальної інформації на окупованій території стала Особлива група при народному комісарі внутрішніх справ СРСР, створена його наказом від 5 липня 1941 р. № 00882. Основу цього спецпідрозділу склали співробітники Першого (розвідувального) управління НКВС СРСР, котрі мали досвід розвідувально-диверсійної діяльності за межами СРСР (зокрема, під час громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр.). Група негайно розпочала формування резидентур, агентурних груп та підготовку агентів-одинаків для виконання спеціальних завдань за лінією фронту, а також для залишення їх на осідок в окремих містах та місцевостях, яким загрожувала окупація. При цьому через Президію Верховної Ради СРСР було докладено зусиль до повернення з таборів сотень незаконно репресованих оперативних співробітників, котрих одразу ж направляли у розпорядження відповідних підрозділів НКВС.

Наприкінці серпня 1941 р. Особлива група розпочала формування спеціальних опергруп та загонів для відправлення у тил ворога (3–20 учасників із радіостанціями, мінно-вибуховими засобами, документами прикриття). Їхніми командирами призначали кваліфікованих оперпрацівників, командири Прикордонних військ, найбільш досвідчені оперативники ставали заступниками командирів груп з розвідки й контррозвідки. Важливе місце відводилося розгортанню зафронтової роботи в Україні, куди Особлива група направила у липні 1941 р. оперативні групи «Форт» В. Молодцова (Одеса), «Місцеві» В. Лягіна (Ніколаєв), у вересні до Києва попрямувала резидентура І. Кудрі тощо (Советские органы государственной безопасности. 1985, с.117).

Розуміючи значення столиці України для розгортання руху опору на окупованій гітлерівськими загарбниками території, радянська спецслужба у передвоєнні роки та з початком війни вживала заходів для налагодження у Києві нелегальних позицій для оперативних груп, резидентур та підпільної мережі для збору значущої інформації, дестабілізації тилу противника, пе-

решкоджання використання економічного потенціалу України. Для розгортання розвідувально-диверсійної діяльності на випадок окупації столиці Української РСР задалегідь створювали резидентури на чолі з кадровими співробітниками спецслужби та у складі підготовлених агентів НКВС. Закладалися схованки із мінно-вибуховою технікою, зброєю, засобами зв'язку, продуктами тощо. Відпрацьовувалися відповідні «легенди», документи прикриття тощо.

Водночас формування зафронтових розвідувально-диверсійних формувань відбувалося прискорено, без належного кадрового й матеріально-технічного забезпечення. Як визнавалося у вказівці наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова від 27 липня 1941 р. № 252, такі групи утворювалися «буквально за кілька годин з осіб, котрі один одного не знають», не вміють поводитися зі зброєю та спецтехнікою, не отримують належного інструктажу, карт, продовольства, «і в кращому разі розвалюються, не доходячи до лінії фронту, а в гіршому потрапляють у полон противника й розстрілюються»¹.

У літературі найбільш відома та докладно описана діяльність резидента розвідки НКВС «Максима» — кадрового офіцера-розвідника Івана Кудрі (до війни — начальника відділу розвідувального управління НКВС Української РСР, досвідченого оперативного співробітника), який створив у столиці України нелегальну резидентуру «Максима». Патріоти — учасники резидентури «Максима» («студента Івана Кондратюка»), здобули цінні розвідувальні дані про розвідувальний пункт Абверу, будівництво особливо важливого об'єкта під Вінницею (польова ставка А. Гітлера), німецькі частини. Вони створили сім диверсійних груп, здійснили диверсію на залізничному вузлі Дарниця, пустили під укіс військовий ешелон, провели низку вибухів (зокрема, знищивши одну з комендатур).

Була придбана агентура в органах окупаційної адміністрації (генеральному комісаріаті) і навіть у київському гестапо. Особисто «Максим» виявив та уклав список із 87 колаборантів, які активно допомагали окупантам. Зрадниця-фольксдойче Н. Грюндвальд (агент німецької служби безпеки СД «Нанетта») видала І. Кудрю (арештований 5 липня 1942 р.) та низку учасників групи. Усі вони мужньо трималися й загинули під тортурами у нацистських буцегарнях. Резидент «Максим»

¹ Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Ф. 60. Спр. 29447. Т. 1. Арк. 1.

нікого не видав і у листопаді був страчений (лише у 1965 р. здобув заслужене звання Героя Радянського Союзу)². Основний склад групи продовжив нелегальну боротьбу під проводом заступника резидента Д. Соболева (пізніше захопленого й страченого гітлерівцями) (Булавин, А.А. 2019, с. 238–239; Деймон, О. 2000; Из справки КГБ при Совете Министров УССР 1963).

На початковому етапі війни і відступу радянських військ діяльність нелегальної мережі радянської розвідки у Києві суттєво ускладнилася. Говорячи про провідні фактори оперативної обстановки, у якій діяла радянська розвідка на окупованій території, передусім варто визначити наявність потужних контррозвідувальних та поліцейських органів противника. Окупований нацистами Київ став ареною жорстокого протистояння спецслужб. Доводиться визнати, що контррозвідувальні та антипідпільні операції гітлерівців відзначалися доволі високою результативністю. Необхідно враховувати, що в Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення — розвідки (абверкоманди), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів Абвер-3 (військової контррозвідки). Контррозвідувальну роботу вели, передусім, підрозділи німецької військової розвідки — органи Абвер-3 (тобто контррозвідки), зокрема в Україні — придані армійським штабам Абвергрупи-303, 304, 305, 306, 314, 322 і 323, «Геррес-Група В», Зондерштаб «Р», Зондерштаб «Z». Безпосередньо у Києві та Київській області працювали філії абвергруп 302, 306, 314, абверкоманда 1 ВІ/150 безпосередньо діяла в концтаборі для полонених у Дарниці.

Згаданий Зондерштаб «Р» — великий розвідувальний та контррозвідувальний орган, який дислокувався і у Києві, створив розгалужену агентурно-інформаційну мережу під прикриттям різноманітних окупаційних адміністративних, господарських закладів та «Маслопрому». Серед очільників цього спецоргану — колишній полковник Червоної армії М. Шаповалов*

² Справа резидентури «Максим»: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86699. Т. 1–15; Справа розслідування провалу групи І.Кудрі: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86699.

* Шаповалов Михайло Михайлович (1898–1945). Полковник Червоної армії, будучи командиром 1-го Окремого стрілецького корпусу 14 серпня 1942 р. добровільно здався німцям під Армавіром. Активно співпрацював із гітлерівськими



та колишній полковник армії УНР П. Дяченко*. На штаб покладалися розшук та оперативна розробка радянських партизанських формувань, партійного й комсомольського підпілля, агентури радянських розвідорганів. Київ став центром т.зв. «першої резидентської області» штабу, яка включала відповідні міжобласні, обласні та районні резидентури, охоплювала центральні області УРСР, суміжну частину території білорусі та росії. Власну агентуру німецькі контррозвідники набували із числа переверованих учасників підпілля (або ініціативних зрадників), кримінальних елементів, осіб, постраждалих від репресивної політики або ідейних противників радянської влади, учасників націоналістичного руху. «Штатна» агентура отримувала щомісячні виплати та продовольчі пайки³.

Гітлерівські спецслужби взяли курс на створення масового агентурно-інформаційного апарату, куди під час окупації великих міст залучали, зокрема, двірників, соціальних працівників, комунальників та інших, від яких вимагалось скласти списки комуністів, комсомольців, євреїв, співробітників НКВС, радянських активістів, стежити за громадянами. Лише після звільнення України від гітлерівців радянська контррозвідка встановила понад 400 і арештувала 136 агентів (у т.ч. 5 резидентів) цього спецоргану, у т.ч. тих,

спецслужбами. Генерал-майор «Вооруженных сил Комитета освобождения народов России», командир її 3-ї (700-ї піхотної) дивізії у складі вермахту. 8 травня 1945 р. затриманий чеськими партизанами, упізнаний розвідниками опергрупи НКДБ УРСР і розстріляний.

* *Дяченко Петро Гаврилович* (1895, Полтавська губ. — 1965, США). Полковник Армії Української Народної Республіки (УНР, 1919-1920), командир полку «Чорних запорожців» (1920). До 1939 р. — майор Війська Польського, учасник війни 1939 р. з Німеччиною. У 1941 р. (недовго) — начальник штабу «Поліської Січи» Т. Бульби-Боровця. З 1944 р. — начальник штабу «Волинського легіону самооборони» (31-й батальйон СД). У складі вермахту командував (1945 р.) протитанковою бригадою «Вільна Україна», 2-ю дивізією «Української національної армії» у складі танкового корпусу «Герман Герінг». 9 травня 1945 р. здався американцям, емігрував до США. Державним центром УНР в екзилі підвищений до генерал-поручника (після 1961). Автор мемуарів.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 485. Арк. 8–17.

яких залишили для підривної роботи в Україні після відступу окупантів⁴.

Безпосередньо у Києві у 1941–1943 рр. (у т.ч. тимчасово) працювали також інші контррозвідально-поліцейські та каральні органи:

територіальний орган поліції безпеки і СД «Генерального округу Київ», включаючи його 4-й відділ — гестапо;

оперативна група «Ц» поліції безпеки і СД та її «оперативні команди», створені із колаборантів та зрадників. До березня 1942 р. орган працював під прикриттям управління кадрів німецького комісаріату у м. Київ. Зокрема, оперативна команда 5 групи «Ц» займалася агентурною роботою із фільтрації та знищення підозрілих осіб у концтаборах для військовополонених;

719-А та 730-А групи таємної польової поліції (ГФП, виконавчий орган військової контррозвідки у діючій армії), які залучалися до контррозвідальної та каральної роботи проти партизанів і підпільників (Шевченко, О.І. (автор-упоряд.). 2008, с. 290–293).

Водночас давалося взяти те, що учасників оперативних груп нерідко підбирали без належної перевірки їх стійкості, придатності до суворих зафронтових умов, вони не отримували належної спецпідготовки, навичок конспірації, слабо проводилося і попереднє вивчення становища у місцях висадки зафронтових груп, контррозвідально-поліцейський режим противника у місцевостях дій зафронтових груп, бракувало далекосяжних засобів зв'язку, спеціального обладнання й амуніції тощо. Спецслужбам Німеччини й Румунії вдалося створити агентурні позиції у радянському підпіллі, траплялися і випадки добровільної зради або фізичного зламання захоплених ворогом учасників підпілля. Зокрема, зрада серед співробітників та агентів розвідально-диверсійних резидентур у Києві, Одесі, Миколаєві призвела до розгрому нелегальних резидентур НКВС, загибелі їх керівників.

Співробітництво частини радянських громадян із окупантами зумовлювалося бажанням соціально-політичної помсти представників колишніх привілейованих або заможних верств населення, репресивною політикою радянської влади у 1920–1930-х рр., екстремальними методами розбудови нової соціально-економічної моделі «мобілізаційного» соціалізму того періоду. Навіть історики КДБ СРСР, дослідивши понад 500 кри-

⁴ Огляд дано за справою: ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 73–77.

мінальних справ на засуджених цієї категорії, доходили висновку, що майже 80% засуджених за участь в окупаційних карально-репресивних формуваннях радянських громадян перейшли на бік ворога з певних політичних міркувань. Так, «вороже ставлення до радянського державного й суспільного ладу» становило мотиви переходу на сторону ворога у 44% випадків, «незгода з політичним режимом у СРСР» — 13%, «буржуазно-націоналістичні погляди» — 10% (у Західній Україні — чверть випадків), «зневіра у перемогу» — 11% (див. докладніше: Веденеев, Д. 2008, с. 328).

Залишена у київському підпіллі по лінії ЦК ЛКСМУ Надія Джимма була завербована гестапо (квітень 1942 р.), видала німцям одного з керівників опору Івана Кучеренка, з якого вирвали інформацію про весь очолюваний ним підпільний обком комсомолу та підпільний міський комітет КП(б)У⁵. Як з'ясувалося у ході оперативної справи «Зрадники» (заведеної у вересні 1944 р. 2-м Управлінням НКДБ УРСР), у Києві діяла підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», яка мала до 40 конспіративних і явочних квартир, підпільну типографію, радіостанцію, кілька партизанських груп. Однак у квітні 1943 р. почалися провали й масові арешти патріотів-підпільників (за підозрою у зраді органами НКДБ розроблялося 9 осіб)⁶.

Частина резидентур загинула під ударами спецслужб противника або не спромоглася розгорнути роботу з різних причин (суворий контррозвідальний режим противника, факти заради, пасивність населення у перший період війни, суб'єктивні причини). Крім того, спецслужби противника достатньо вдало практикували створення лжепартизанських загонів і підпільних груп-«приманок», чому сприяв перехід на сторону ворога⁷.

Властиво, що за умов поразок на фронтах поширилися і випадки зрадництва зі сторони партійних та комсомольських функціонерів, залишених НКВС для організації партизанського опору на Київщині. Наприклад, як показало слідство у справі резидента німецької розвідки М. Глухова, він у вересні 1941 р. був призначений НКВС УРСР командиром з'єднання партизанських загонів Київщини. 28 вересня 1941 р. М. Глухов

добровільно прибув до німецької комендатури м. Яготина (Київська обл.), здався та видав місця базування своїх загонів, тайники зі зброєю, вибухівкою й продовольством⁸.

Серйозні втрати системі підпільної роботи на окупованій території завдала зрада низки керівних партійних та комсомольських працівників, які безпосередньо та у взаємодії із спецслужбою займалися організацією зафронтового опору. Лише на Київщині серед арештованих органами НКВС-НКДБ агентів спецслужб противника і активних колаборантів виявилось 62 члени партії та 91 комсомолец. Ймовірно, найбільший масив інформації видав противнику колишній помічник секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка (котрий відповідав від ЦК за організацію партизансько-підпільного руху і загинув в оточенні 20 вересня 1941 р.*) — Іван Сірик⁹. З грудня 1941 р. останній добровільно пішов на агентурне співробітництво зі спецслужбами Німеччини. Він видав усе, йому було відомо про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, систему організації підпілля й партизанського руху, персональний склад та організацію низки обласних партійних підпільних організацій (за формування яких він безпосередньо відповідав), партизанських формувань, повідомив про низку шкіл по підготовці розвідально-диверсійних кадрів та їх курсантів, конспіративні квартири, паролі. Як агент спецоргану «Абверштелле-Київ» з травня 1942 р. особисто увійшов до підпілля, удаючи із себе «представника підпільного партійного Центру», виявляв підпільників, чимало з яких буди захоплені та страчені. У травні 1945 р. зрадника розшукали й затримали у Будапешті. І. Сірик розстріляний 4 квітня 1946 р. згідно з вироком Військового трибуналу військ НКВС Українського округу, не реабілітований.

Уже після звільнення столиці України радянські органи держбезпеки розгорнули контррозвідальні та розшукові заходи, спрямовані на нейтралізацію наслідків діяльності спецслужб

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк.6–7, 64.

* Бурмистенко Михайло Олексійович (1902–1941). Секретар ЦК КП (б) У та голова Верховної Ради УРСР у 1938–1941 роках. Відповідав від ЦК КП (б)У за організацію партизансько-підпільного руху, взаємодію з органами державної безпеки. Загинув при спробі виходу з оточення під урочищем Шумейки на Полтавщині 20 вересня 1941 р.

⁹ Огляд за кримінальною справою на Сірика І.Т.: ГДА СБУ. Ф.5. Спр.52153.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83554. Арк. 119.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 5. Арк. 236–239.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 6–7, 64; Ф. 60. Спр. 83554. Арк. 19.



противника на окупованій території. Органи НКВС-НКДБ СРСР на підставі отриманих від територіальних органів та органів військової контррозвідки агентурно-слідчих матеріалів укладали орієнтування на закинутих або підготовлених до виведення у радянський тил агентів противника (особливе значення при цьому мала інформація негласних джерел НКВС-НКДБ у розвідувально-диверсійних школах ворога)¹⁰. Директива НКДБ УРСР від 21 грудня 1944 р. № 2534/с спрямовувала контррозвідників на оперативну розробку членів компартії та комсомолу, серед яких проводили вербувальну роботу органи «Абверштелле Україна», СД, Зондерштаб «Р» для створення лжепідпілля, лжепартизанських загонів та провокаторської роботи¹¹. Показово, що станом на 1 жовтня 1948 р. Управління МДБ по Київській обл. встановило щонайменше 22 лжепідпільних групи і 18 лжепартизанських загонів. По німецькій агентурі в Києві велися оперативні справи «Поділ», «Краби» та інші, було затримано на той час 16 агентів та 15 провокаторів гітлерівських спецслужб¹².

Підвищеної уваги потребувало знешкодження гітлерівської агентури у промисловому й науково-технологічному комплексах, на потрапляння до яких радянська спецслужба орієнтувала свою зафронтову агентуру. Вказівка НКДБ СРСР від 8 липня 1943 р. № 40 спрямовувала на вдосконалення контррозвідувального захисту та протидиверсійного забезпечення заводів та інших установ, які мали оборонне значення, використовували бактеріологічні препарати та отруйні хімічні речовини, проведення ревізії агентурного апарату та придбання негласних помічників із кваліфікованих, патріотично налаштованих працівників (Васильев, В. 1980, с. 93–94). Зокрема, за справою оперативної розробки «Хвиля» (весна 1945 р.) у Києві викрили члена-кореспондента АН УРСР, біолога С. (завідувача відділу Інституту зообіології АН УРСР), який під час окупації створив під егідою окупантів лабораторію з виготовлення сипнотифозної вакцини — зняряддя бактеріологічної війни¹³.

Серйозні позиції гітлерівці спромоглися створити і на транспорті. Так, агентурно-диверсійні групи противника на станції Київ знешкоджувалися або здавалися у полон аж до лютого 1945 р.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 80. Арк. 28.

¹¹ ГДА СБУ. Спр. 75. Арк. 260–261.

¹² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83554. Арк. 104–105.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 97.

Контррозвідка, зокрема, викрила завербованого окупантами начальника залізничного депо Київ-2 П. Казакова, котрий видав ворогу шість підпільних груп, використовувався як провокатор (його жертвами стали понад 50 підпільників (Воронин, Н.Ф. 1967, с. 17).

У вкрай важкій для радянської сторони стратегічній ситуації 1941 року виведення зафронтової агентури до великих міст було дуже ускладнено. Обмежені можливості для цього існували і у самої спецслужби, про що, наприклад, дає уявлення план розвідувальної роботи оперативної групи 4-го відділу НКВС УРСР при Військовій раді Південно-Західного фронту (на допомогу розвідорганам армій фронту НКВС УРСР направив групи з трьох співробітників із завданням перекидування маршрутною агентури («ходоків») за лінію фронту, створення агентурної мережі з місцевого населення). Передбачалося до 15 листопада 1941 р. направити агентів-ходоків у низку великих міст та обласних центрів, у т.ч. лише трьох розвідників до Києва. На малочисельну розвідувальну агентуру (крім спостереження за німецькими військами, їх пересувань, морального стану та забезпеченості) покладалося вивчення широкого кола питань, у т.ч. таких, для розуміння яких була потрібна робота у великих містах (державна, національна політика окупантів, стан промисловості, ставлення до інтелігенції та робітників, організація гітлерівської пропаганди та ефективність радянської пропаганди тощо) (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 441–442).

Керівництво НКВС УРСР висувало малореалістичні вимоги до зафронтової діяльності. Так, директива від 30 листопада 1941 р. № 3320/СВ вимагала від 1-го Управління (розвідувальна робота) та 4-го відділу НКВС УРСР покласти на розвідувальну агентуру за лінією фронту завдання «систематичного винищення» окупаційної адміністрації, співробітників та агентури німецьких каральних органів та активних колаборантів, створювати для цього «спеціальні тергрупи» із 3–5 осіб і підбирати додаткову агентуру (Советские органы государственной безопасности. 1985, с. 490–491). Директива НКВС УРСР від 27 грудня 1941 р. № 3467/СВ щодо активізації агентурної роботи на окупованій території звертала увагу на посилення нацистського терору, знищення людей лише за підозрою у співробітництві з партизанами і підпільниками, запровадження суворого режиму. Приписувалося провести на підконтрольній території пошук серед агентури

осіб, здатних працювати у тилу противника і вербувати громадян, які проживають на окупованій території із надійною легалізацією. Йшлося про відновлення контактів із довоєнною агентурою по лінії контррозвідки та секретно-політичній лінії (робота по інтелігенції, релігійних конфесіях), використання партизанських загонів як бази активізації розвідувальної діяльності (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 545–546).

Розвідувальна робота у Києві багато у чому визначалася пошуком організаційно-функціональних форм підрозділу органів держбезпеки із розгортання розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території. Як відомо, 18 січня 1942 р. було створене 4-те Управління (зафронтана робота) НКВС СРСР (із відтворенням Наркомату державної безпеки СРСР у 1943 р. цей підрозділ перейшов до складу НКДБ СРСР та відповідних союзних республік) (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 258). Його місією визначалося «руйнування тилів ворога та організація агентурної розвідки на окупованій противником території»¹⁴.

Згадані 4-ті підрозділи НКВС-УНКВС-НКДБ-УНКДБ та їх зафронтані формування упродовж війни слугували провідним інструментом таємного протиборства з агресором. Наказ НКВС СРСР від 25 серпня 1941 р. № 001151 покладав на 4-ті відділи НКВС-УНКВС, окрім іншого, організацію партизанського руху та керівництво діяльністю диверсійних груп, а також затвердив Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС прифронтанових областей.

Відповідно до нормативного документа, 4-ті підрозділи НКВС-УНКВС мали здійснювати організацію агентурної та військової розвідки у районах ймовірних дій партизанських загонів та диверсійних груп у тилу противника, керувати діяльністю диверсійних груп, проводити розвідувальне опитування військовополонених, взаємодіяти при цьому з органами військової контррозвідки НКВС, армійським командуванням, партійними організаціями та органами влади (Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. 1985, с. 257–258).

Після утворення згаданого 4-го Управління НКВС СРСР були уточнені завдання спецпідрозділу із зафронтанової роботи та визначено функціо-

нальну спрямованість його апарату. Затверджене наказом НКВС СРСР від 1 червня 1942 р. № 001124 «Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС республік, країв і областей» покладало на них функцію «організації та керівництва агентурно-розвідувальною і диверсійною діяльністю в тилу противника», збирання військово-політичної інформації про становище на окупованій території. Встановлювалося, що здобуту інформацію про розвідувальні та інші спеціальні органи противника, антиурядову («антирадянську») діяльність політичних організацій, становище у релігійній сфері та інші значущі відомості мали передаватися до контррозвідувального та секретно-політичного відділів НКВС-УНКВС.

- Серед провідних завдань спецпідрозділу визначалися:
- створення нелегальних резидентур у населених пунктах на окупованій території та забезпечення надійного зв'язку з ними;
- відновлення взаємодії із найбільш цінною та перевіреною агентурою на окупованій території;
- введення агентури у розвідувальні, адміністративні органи противника та антирадянські організації;
- підбір та перекидання за лінію фронту кваліфікованої агентури та просування її до Німеччини та інших європейських країн;
- формування та направлення за лінію фронту розвідувально-диверсійних груп, маршрутною агентури;
- забезпечення зафронтанових формувань зброєю, диверсійними засобами, засобами зв'язку тощо.

Проте на першому етапі розгортання зафронтанової спеціальної роботи НКВС УРСР його розвідувальна складова у містах розвивалася повільно. Безумовно, суттєвими причинами цьому слугували швидке просування фронту на схід, порушення системи зв'язку із залишеними на осідоках резидентурами та удари спецслужб противника по підпіллю та осередках радянської розвідки. Певний аналіз ситуації подає довідка про розвідувальну роботу НКВС УРСР (станом на 10 травня 1942 р.) за підписом заступника очільника відомства Т. Строкача*. Як зазнача-

* *Строкач Тимофій Амвросієвич* (1903–1963). Генерал-лейтенант (1944). Заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР у 1941–1946 рр., керівник НКВС-МВС УРСР у 1946–1956 рр. (з першою), заступник міністра внутрішніх справ

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 1.



ється у документі, до квітня 1942 р. 4-й відділ НКВС України (організація партизанської й розвідувально-диверсійної роботи за лінією фронту) «спеціальною розвідувальною роботою майже не займався», вона мала статус «супутньої» у ході розгортання у тилу противника партизанської та диверсійно-бойової роботи. Лише надалі почалася активізація розвідувальних зусиль, основними знаряддями якої (якщо виходити зі специфіки розвідроботи у містах) стала «спеціальна розвідувальна агентура», «розвідувальні резидентури з радіостанціями» під орудою оперативних працівників НКВС УРСР, та «кур'єри-зв'язківці».

Загалом із 1 січня до 1 травня 1942 р. за лінію фронту перекинули 1045 агентів-розвідників (800 з них у складі розвідгруп). Добування інформації виходило на той час із пріоритетів забезпечення бойових дій Південно-Західного та Південного фронтів (у згаданий період було отримано кілька сотень розвідувальних зведень щодо військ противника та становища на окупованих територіях, із яких 114 – «особливої важливості»). Водночас, основною базою роботи розвідувальних осередків виступали партизанські загони.

Зазначалося, що суттєвою перешкодою для перекидання за лінію фронту резидентур та окремих агентів є відсутність у НКВС УРСР літаків, парашутів, портативних радіостанцій далекої дії (1,5–2 км), відповідних документів та іншого реквізиту для легалізації на окупованих землях. Містилося і прохання сприяння створенню у 4-му Управлінні лабораторії із виготовлення документів прикриття для агентури, що прямує у тил ворога. Водночас констатовалася активізація матеріального забезпечення зафронтаної роботи, що повною мірою відносилось до нелегальної розвідки в умовах великих міст. Зокрема, йшлося про виготовлення 100 портативних радіостанцій, обладнання трьох потужних центральних радіостанцій (дві у Ворошиловграді (Луганську) та у Воронежі), підготовку 75 радистів і навчання ще 82¹⁵.

Стан розвідувальної (та й у цілому оперативної) роботи спецслужби за лінією фронту якісно поліпшився зі створенням у системі НКВС СРСР та республіканських НКВС єдиного організаційно-координаційного органу зафронтаної діяльності. Наказом НКВС СРСР від 1 червня 1942 р. було створено орган координації зафронтаної ро-

боти — 4-е управління НКВС СРСР із відповідним підрозділом в Українській РСР. «Положення про роботу 4-х відділів НКВС-УНКВС республік, країв і областей» покладало на них функцію «організації та керівництва агентурно-розвідувальною і диверсійною діяльністю в тилу противника». Станом на грудень 1942 р. у складі 1-го відділу 4-го управління НКВС УРСР вже працювала спеціальна група з організації спеціальної діяльності в окупованому Києві (куди увійшло п'ять оперпрацівників підрозділів розвідки та контррозвідки)¹⁶.

Завдання з організації та координації агентурно-розвідувальної діяльності на окупованій території, активізації її в урбанізованому просторі та по відповідних об'єктах у містах містилися, зокрема, у плані розвідувально-диверсійної роботи Оперативної групи (тимчасового керівного органу після евакуації з України) НКВС УРСР за профілем роботи 4-го Управління на 15 серпня — 15 жовтня 1942 р. (серпень 1942 р.). 3-поміж подібних завдань можна виокремити:

- відновлення та підтримання зв'язку (у т.ч. додаткову підготовку радистів) із залишеною в тилу противника розвідувальною агентурою, облаштування потужної радіостанції у м. Енгельс;
- підготовку та виведення у «важливі пункти та райони» розвідувально-диверсійних груп, евакуйованих із України;
- впровадження агентури до адміністративних, карально-репресивних органів окупантів, у середовище колаборантів та інженерно-технічної інтелігенції;
- підготовку й впровадження спеціальної агентури у середовище українських націоналістів у Києві та Рівному;
- підготовку кількох груп із 2–3 бойовиків для «спеціальної роботи у тилу противника».

Пріоритетами у збиранні розвідувальних даних визначалися соціально-економічна ситуація на окупованих територіях, стан промисловості, транспорту, сільського господарства, сфера культури, преса та релігійна ситуація, пропагандистські ресурси противника, військові заходи окупантів, діяльність поліції, гестапо, їх агентура та колаборанти тощо¹⁷. Для системного покращання нелегальної розвідки по лінії НКВС УРСР у м. Києві важливе значення мало затвердження керівництвом НКВС УРСР 19 грудня 1942 р. до-

СРСР у 1956–1957 рр. Начальник Українського штабу партизанського руху (1942–1945 рр.).

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 1–12.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 48.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 23–28.

кумента під назвою «Пропозиції НКВС Української РСР щодо організації розвідувальної роботи в м. Києві».

4-е Управління НКВС Української РСР поставило завдання щодо організації агентурної роботи Києві як «в одному із найважливіших пунктів розвідки на окупованій території». Передбачалося зусилля розвідувальної роботи «спрямувати на глибоке й систематичне вивчення діяльності окупантів..., вивчення каральних і адміністративних органів, висвітлення політичного і економічного становища, військових заходів противника..., діяльності українських націоналістів, духовенства та білогвардійців». План роботи у Києві передбачав:

- переправити до міста на тривале осідання підготовлені групи (резидентури) із радіостанціями та агентів-одинаків;
- десантувати «підготовлені резидентські групи та агентів-одинаків» із радіостанціями для осідання у найближчих до міста районах;
- направити через лінію фронту кур'єрів і відновити зв'язок із агентурою, залишеною при відступі Червоної армії;
- продовжувати підготовку спеціальної агентури та відновити зв'язок із цінною агентурою, завербованою до війни розвідувальним, контррозвідувальним та секретно-політичним управліннями НКВС УРСР;
- вивести на базу одного з партизанських загонів групу з 4–5 співробітників для налагодження «розвідувальної роботи по Києву з окупованої території»¹⁸.

У перші місяці війни підготовку зафронтових кадрів здійснювали прискорено, на спеціальних курсах і у школах, створених обласними та республіканськими партійними організаціями спільно з НКВС (упродовж 3–10 днів). Наголос робили на вивченні підривної справи, зброї вітчизняних та іноземних зразків і топографії. Поступово налагоджували спеціальну підготовку зафронтової агентури. Відомо, наприклад, про створену у жовтні 1941 р. досвідченим оперативним працівником, капітаном держбезпеки С. Карінім-Даниленком* спеціальну розвідшколу № 7

4-го Управління НКВС УРСР у Лисичанську Ворошиловградської обл. (Луганська обл.) для підготовки радистів підпільних та зафронтових груп органів безпеки. «Програма 2-місячної підготовки була дуже насиченою. Вивчалися радіостанції різних типів, азбука Морзе, шифри, — згадував її колишній офіцер-викладач Л. Дубінін**. — Велика увага приділялася швидкості прийому та передачі радіограм, адже зайва хвилина в ефірі могла коштувати життя. Крім того, здійснювалася парашутно-десантна підготовка, студіювалися методи конспірації, балістика, топографія. Майбутній підпільник опановував навички виживання у лісах та окупованих населених пунктах, оволодівав радянською, німецькою, румунською, італійською вогнепальною зброєю» (Дубінін, Л.М. 2000, с. 213). Загалом школа випустила 1 200 спеціалістів із зафронтової роботи. У Ворошиловграді (Луганську) створили школу підготовки організаторів партизанських загонів та курси радистів.

Для забезпечення радіозв'язку з партизанськими загонами та розвідувальними групами у Ворошиловграді спорудили радіостанцію потужністю 250 Вт. Одночасно розпочали будівництво ще двох таких саме станцій у Ворошиловграді та Воронежі. 1 квітня 1942 р. розпочала роботу спецшкола 4-го Управління НКВС України (перший набір — 192 особи; з червня 1942 р. — школа особливого призначення Українського штабу партизанського руху). Крім того, Українська міжкрайова школа НКДБ-НКВС СРСР (м. Харків, далі переміщувалася на схід, в евакуацію до Куйбишева) 27 червня 1941 р. достроково випустила 220 курсантів і переключилася на підготовку партизанів, розвідників і диверсантів. Готувала їх і Київська школа удосконалення оперативного складу НКДНКВС СРСР (Семистяга, В. 1997, с. 384–390; Вронська, Т. & Ляковська, С. 2013, с. 111–123).

Розвідувальні резидентури, які планувалося вивести до Києва, складалися суто з оперативних джерел спецслужби — агента-резидента, одного або кількох агентів і радиста. Серед них були представники уже нового покоління радянських громадян. Так, у резидентурі «Кармелюк» мали

й займався організацією партизансько-підпільних формувань.

** Згодом — полковник держбезпеки, очолював Чернівецьке УМДБ, 6-е Управління (контррозвідка у сфері економіки та науково-технологічного комплексу) КДБ УРСР.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 51–58.

* С. Карінім-Даниленко (1898–1985) у 1937 р. був арештований за сфабрикованим звинуваченням. 26 місяців піддавався допитам і тортурам у Лефортовській в'язниці у Москві, але не дав хибних свідчень про себе або інших осіб. Із початком війни зголосився до військової служби



працювати «вправний агентурист», резидент «Іскра» (1907 р. нар., уродженець Києва), колишній співробітник карного розшуку, та кваліфікований радист «Дашевський» (1917 р. нар.), комсомолец. Резидент «Ковпак» (1913 р. нар.), член КП (б)У до війни працював завідувачем економічного відділу у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і визначався для роботи із серйозною, кваліфікованою агентурою.

Резиденту «Бурлаку» (1912 р. нар.), молодшому лейтенанту Червоної армії (завербованому після виходу з оточення у лютому 1942 р.) після першого успішного відрядження через лінію фронту до Києва (березень-травень 1942 р.) та одруження з мешканкою Дарниці довірили керувати кількома перевіреними на справі агентами, які спочатку визначалися для роботи за кордоном («закагенти»), але були залишені у Києві під час відступу. Так, агент «Олександров» (1913 р. нар.), журналіст, після вербування у 1940 р. спромігся здійснити шість «ходок» до Угорщини і придбати там «двох цінних агентів». Був залишений у 1941 р. на осідок у Києві, де з ним відновив зв'язок «Бурлак». Закагент «Даль», колишній офіцер польської армії і співробітник її Здолбунівського розвідувального пункту, був завербований у 1940 р. та осів у Києві. По Румунії до війни працювали довоєнні закагенти-молдавани «Бесарабець» та «Бойовий».

Водночас, виходячи із соціальної специфіки Києва, необхідності забезпечення лояльного ставлення окупаційної адміністрації та налагодження нових зв'язків, а також орієнтації на роботу у різних соціально-професійних групах населення, визначався і склад агентів. Одним із резервів для підбору високоосвічених й кваліфікованих негласних помічників став контингент агентури, який формувався до війни, відповідно до директиви НКВС СРСР від 19 травня 1940 р. № 4749 керівникам регіональних органів НКВС УРСР. Нею приписувалося до 10 жовтня 1940 р. підібрати й передати до 2-го відділу (контррозвідка) Управління держбезпеки (УДБ) НКВС УРСР кваліфіковану агентуру для оперативної роботи у Німеччині, Румунії та Угорщині. Серед відібраних конфідентів перевагу віддавали особам із вищою освітою, учасникам подій Української революції та державотворення 1917–1920 рр., колишнім членам українських національних партій, представникам інтелігенції¹⁹.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 265959. Арк. 387.

Підбір зі згаданого контингенту кадрів для створення резидентур для роботи в окупованому Києві можна проілюструвати на прикладі резидентури «Сміливі» на чолі із резидентом «Богданом». Останній, Іван Носарь (1907 р. нар.) закінчив Київський політехнічний інститут та очолював будівництво Дарницького будинку культури у 1938–1941 рр. З березня 1941 р. перебував в агентурному апараті 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Погодився виконувати завдання спецслужби на окупованій території, влаштувався у німецьку будівельну організацію «Тодт». У червні 1941 р. подав до НКДБ УРСР розлогу доповідь про становище в окупованому Києві. Матеріал містив цінні дані про органи окупаційного режиму, терор окупантів та розстріли приблизно 55 тис. євреїв, поведінку інтелігенції, колаборантів, ситуацію в конфесійній сфері, активістів націоналістичних організацій, які прибули із Західної України²⁰. 30 червня 1943 р. очолив згадану резидентуру. До неї ввели досвідчених конфідентів характерного соціального складу та досвіду негласного співробітництва, а саме:

П. Тараненка (1896 р. нар., конфідента по національній інтелігенції секретно-політичного підрозділу з 1930 р. «Педченка», декана педінституту). Розстріляний окупантами у листопаді 1941 р. за доносом;

К. Кравченка («Сірого», 1899 р. нар.), колишнього учасника українського студентського руху та члена Української комуністичної партії (1920–1925 рр.) та колишнього директора Художнього музею в Києві, агента з 1936 р. з розробки відомих діячів української інтелігенції;

П. Лутковського (1886 р. нар., агента з 1929 р. «Науменка»), колишнього дворянина та офіцера, «підставленого» у 1934 р. польській розвідці для ліквідації її агентурної мережі у Києві;

М. Назаренка (1893 р. нар., юриста), колишнього сотника армії УНР, засудженого у 1927 р. до таборів, з 1931 р. — агента «Потапова» з розробки колишніх «петлюрівців»;

П. Плюща (1896–1975), колишнього військовослужбовця УНР, співробітника наркомату освіти УРСР, доцента-філолога Київського університету, агента «Південного» з 1933 р. з великими зв'язками у колах української інтелігенції*;

П. Демченка (1894 р. нар., з 1939 р. — агента секретно-політичного підрозділу НКВС УРСР).

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 265959. Арк. 56–142.

* У майбутньому — доктор філологічних наук, професор-мовознавець.

У 1942 р. агентам-резидентам «Кармелюку», «Бурлаку», «Ковпаку», «Марині», «Тарасу» та іншим доручили відновити у Києві зв'язок із довоєнною перевіреною агентурою, серед якої були і представники «старої» інтелігенції, до-революційного шляхетства, духовенства, генералітету. Так, раніше репресований антиквар, агент «Поміщик» мав широкі знайомства з до-революційною науковою та медичною інтелігенцією, серед католицької громади міста, свого часу активно контактував із німецьким консульством у Києві (осередком розвідроботи Німеччини в Україні).

Конфідент «Попов», активіст православної громади міста, мав широкі контакти серед «інтелігенції та церковних авторитетів...», активу мирян та бродячого чернецтва». Помічник «Ковпака», агент «Київський», співпрацював із чекістами з 1921 р., був успішно введений у середовище «кулацько-націоналістичних та антирадянських угруповань». Використовувалася перевірена агентура по різних релігійних конфесіях — «Бистрий» у православному середовищі, «Чернов» — серед українських автокефалів тощо²¹.

До розвідувальної роботи підключили чимало осіб із особливими можливостями. Зокрема, агент «Андрєєва», етнічна німкеня, до війни за-відувала кафедрою іноземних мов Київського медичного інституту, мала широкі контакти серед інтелігенції та родичів у Німеччині. Перспективи роботи по окупаційних управлінських органах та інтелігенції мали агент-архітектор «Арс» та його дружина «Ларіна» (утримувач явочної квартири), кваліфіковані агенти-актори «Зеро» та його дружина «Паніна»²².

В окупованому місті залишалася і перевірена агентура, скерована на розробку «антирадянської» інтелігенції та українського націоналістичного руху. Серед них, зокрема, Михайло Захаржевський — псевдонім «Таран» (1889–1945), колишній член Центральної Ради та конфідент ГПУ з 1924 р. Розробляючи націоналістичне середовище, за завданням НКВС увійшов до підпілля ОУН, став провідником із псевдо «Донець». Значним досвідом негласної роботи вирізнялося подружжя конфідентів ДПУ-НКВС Міньковських — Олександр (псевдонім «Нагорний»), колишній український повстанець, добровільно запропонував свої послуги чекістам

у 1923 р., у 1927 р. допоміг залучити дружину до співпраці зі спецслужбою*) та Катерина («Євгенія»).

Конфіденти мали довірчі відносини із представниками антирадянськи налаштованої української інтелігенції. Органи держбезпеки активно використовували їх у фабрикуванні резонансних справ і політичних процесів «Союзу визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації», «Польської військової організації», «Союзу української молоді» та інших, за якими були репресовані сотні осіб. Безпосередньо розробляли сестру Лесі Українки — Ольгу Косач, родичів діячів Української революції 1917–1920 рр. Згадані «Таран» та «Євгенія» (нагороджена орденом Червоної зірки) відіграли вирішальну роль у розгромі НКДБ у 1944 р. Київського проводу ОУН (Б) за оперативною розробкою «Карпати» (арештовано 75 учасників націоналістичного підпілля). У 1945 р. агенти були знищені Службою безпеки ОУН після невдалої спроби оперативної комбінації НКДБ з їх введення до націоналістичного підпілля на Західній Україні²³.

В умовах суворого контррозвідувально-поліцейського режиму окупантів робота зафронтової агентури була пов'язана з великим ризиком. Відомо, наприклад, що виведена до Києва у червні 1943 р. резидент розвідгрупи «Світло» Галина Астахова («Марина»²⁴) виконала завдання по відновленню зв'язку з цінною агентурою, була арештована гестапо і 30 серпня 1943 р. розстрі-

* *Міньковський Олександр Захарович* (1900–1979). Народний артист СРСР (1960 р.). З початку 1930-х рр. на викладацькій роботі, керував хоровою капелюю Українського радіо. У 1946–1974 рр. — художній керівник та головний режисер Капели бандуристів УРСР. Із 1965 р. — професор Київської консерваторії. Лауреат Державної премії УРСР імені Т.Г.Шевченка (1969). За оцінкою контррозвідників, «за громадським і службовим становищем мав широкі зв'язки серед творчої інтелігенції республіки, був відомий українській еміграції та діячам мистецтва за кордоном».

²³ Див.: ГДА СБУ. Ф.13. Спр. 495; Ф. 60. Спр. 11946. Конфідентів видала й перейшла на сторону підпілля ОУН агент «Квітнева» — Людмила Фоя (1923–1950).

²⁴ Справа резидентури у ГДА СБУ: Ф. 60. Спр. 26974. До війни Г. Астахова працювала науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 56.

²² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 51–58.



ляна (зрадник Задорожнюк-Стадницький, який її видав, згодом був засуджений до вищої міри покарання). На слідстві була закатована, але попри тортури не видала відомих їй негласних помічників та підпільників. Керівник диверсійної резидентури «Тарас» Ф. Євтушенко, виведений до Києва 14 червня 1943 р., був арештований і доля його, і підлеглих невідома²⁵. Не всі резидентури змогли розпочати роботу.

Поступово виявлялися, аналізувалися прорахунки й недоліки в організації зафронтової агентурно-розвідувальної роботи, вживалися заходи по їх усуненню. Так, директива НКВС СРСР від 10 лютого 1943 р. № 48 вказувала, що основними недоліками в організації підготовки та закидання агентури за фронтову смугу можна вважати незадовільну перевірку та поверхову підготовку оперативних джерел; недостатньо забезпечений зв'язок, нестачу радіозасобів, внаслідок чого із більшістю зафронтових джерел не було обміну інформацією; постановку агентурі надто масштабних, нереалістичних для виконання завдань; відсутність належної централізації у справі виведення негласних помічників на окуповану територію. Відтак, пропонувалося зосередити роботу з виведення агентури у тил противника винятково у 4-х підрозділах НКВС (виведення агентури іншими оперативними підрозділами мало здійснюватися у погодженні та засобами 4-го Управління — 4-х відділів НКВС). Уточнювалися основні завдання зафронтової розвідувальної діяльності, які ставили перед негласним складом НКВС:

- збір інформації про агентуру спецслужб агресорів, закинуту в радянський тил, або залишену на радянській території при відступі;
- запровадження перевіреної агентури НКВС у розвідувальні, контррозвідувальні, адміністративні органи окупаційної влади, антирадянські організації тощо;
- вивчення контррозвідувального режиму противника, здобуття зразків документів, білетів, перепусток тощо для легалізації радянських розвідників на окупованій території;
- вербування на окупованих теренах конфіденційних джерел серед персоналу окупаційної адміністрації, проникнення в агентурний апарат спецслужб ворога, формування колаборантів тощо²⁶.

²⁵ Справа резидентури у ГДА СБУ: Ф. 60. Спр. 28462.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83529. Ч. 2. Арк. 1–2.

Як зазначалося у довідці заступника начальника 4-го Управління НКВС УРСР майора М. Решетова (травень 1943 р.) про агентурну роботу в тилу противника, саме наведені у директиві настанови були покладені в основу розвідувальної роботи у Києві та Харкові — пріоритетних об'єктах розвідки²⁷. Налагоджувалася і взаємодія резидентур у Києві із партизанськими формуваннями у зоні досяжності. Саме партизанські загони ставали важливою базою для прийому, додаткової підготовки та виведення у Київ нових розвідувальних резидентур.

Окрім традиційних напрямів розвідувальної роботи (пов'язаних, передусім, із армією, спецслужбами, адміністративним апаратом противника), важливим й новим завданням для нелегальних резидентур став збір інформації про діяльність створених окупантами установ із функціями аналітичної розвідки, спецпропаганди та формування контенту для інформаційно-психологічного протиборства, а також розроблення контенту для пропагандистської обробки населення окупованих територій, дестабілізації сфери міжнародних відносин та релігійної сфери.

Варто зауважити, що гітлерівські спецслужби, апарат СС та його дослідницькі центри, на кшталт інституту «Аненербе», органи міністерства східних окупованих територій на чолі з провідним розробником антилюдської ідеології рейху А. Розенбергом*, міністерства пропаганди приділяли величезну увагу розробленню новітніх технологій управління масовою свідомістю, створення керованих ними етноконфесійних організацій як знаряддя перетворення у своїх інтересах соціальної дійсності на окупованих землях, утворення нових соціальних спільнот із завданями характеристиками тощо. При цьому особлива увага приділялася створенню відповідних дослідницьких структур, що розгорталися і в окупованому Києві, з залученням представників місцевої науково-творчої інтелігенції. Частина з них до війни перебувала в агентурному апараті радянських органів держбезпеки.

Як зазначалося вище, у планових документах НКВС УРСР щодо відновлення контактів із довоєнною агентурою в окупованому Києві особливе значення надавалося залученню конфідентів із числа знаних представників на-

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 77–78.

* Повішений 16 жовтня 1946 р. за вироком Нюрнберзького міжнародного трибуналу.

укової інтелігенції. Серед них у документі, датованому груднем 1942 р., називалися історики О. Оглоблин* та К. Штепа**. Передбачалося, що після облаштування у Києві і «легалізації» нові резидентури мають «встановити з ними зв'язок, ретельно висвітлити поведінку й діяльність зазначеної агентури для вирішення питання про використання її на нашій роботі»²⁸. Зауважимо, що така постановка питання (через кілька місяців після початку співробітництва цих агентів НКВС уже з німецькими спецслужбами!) свідчила про незадовільну орієнтацію розвідки про ситуацію у місті та у середовищі власної агентури. Справді, згадані науковці мали чималий досвід співпраці з органами ОДПУ-НКВС, хоча встановлення з ними конфіденційних відносин відбувалося під примусом й загрозою репресування, що далось взнаки у 1941 р. і позначилося на готовності перейти на сторону окупантів.

О. Оглоблин став конфідентом ОДПУ, ймовірно, під час арешту на початку 1930-х рр. (агентурний псевдонім — «Кримський»). За даними відділу контррозвідки Управління державної безпеки НКВС УРСР (червень 1939 р.), агент центрального апарату НКВС УРСР «розробляв українські націоналістичні кадри», активно працював за оперативною справою «Гниль», брав участь у «комбінаціях» (нерідко беручи для «прикриття» сина), готував доноси на колеґ-викладачів і студентів Київського держуніверси-

* *Оглоблин Олександр Петрович* (1899–1992). Доктор історичних наук, професор. Із 1944 р. емігрував. В еміграції — професор Українського вільного університету (1946–1951, Мюнхен). Переїхав до США, де заснував і очолив Українське генеалогічне товариство (1963) та Українське історичне товариство (1965). У 1968–1970 роках — візит-професор історії Гарвардського університету. У 1970–1989 рр. очолював Українську вільну академію наук у США.

** *Штепа (Штеппа) Костянтин Теодосійович* (1896–1958). Доктор історичних наук, візантист. В еміграції у Німеччині працював бібліотекарем кардинала фон Галена, викладав російську мову і літературу в американській розвідшколі (1950–1952). Один із співзасновників та співробітників «Інституту для вивчення історії та культури СРСР» (аналітичний центр психологічної війни) у Мюнхені (1950). Із 1952 р. жив у США, працював оглядачем «Радіо Свобода».

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83540. Арк. 55.

тету (КДУ) імені Т.Г. Шевченка²⁹. Залучався до оперативної розробки провідних представників української гуманітарної науки — А. Кримського (репресований), К. Студинського (ймовірно, ліквідований у 1941 р. під час евакуації), М. Возняка, М. Василенка, Катерини Грушевської (донька М. Грушевського, репресована, померла у 1943 р. у таборах), жінки-історика, завідувачки кафедри історії КДУ Н. Мірзи-Авакянц (репресована, ймовірно, загинула у 1942 р.). У вересні-жовтні 1941 р. О. Оглоблин очолював Київську міську управу, з 1942 р. працював директором (документальні та усні свідчення про руйнування міських культурних пам'яток), за сприяння К. Штепи став професором Київського університету.

Агент Секретно-політичного управління ДПУ-НКВС УРСР «Самарський» (К. Штепа) ще під час арешту та вербування у 1927 р., за словами чекістського документа, «з власної ініціативи висвітлював нам настрої арештованих — його співкамерників, повідомив ряд даних, що становили для слідства певний інтерес»³⁰. Завідував кафедрою КДУ, виступив провокатором у справі арешту К. Грушевської. Залишився у Києві без згоди чекістів і під час окупації редагував маріонеткову газету «Нове українське слово» (1941–1943), очолював підрозділ міської «управи», став ректором столичного університету. Згідно зі свідченнями колишнього начальника IV-го відділу (гестапо) Управління безпеки і СД у Києві Вальтера Ебелінга, К. Штепа перебував на агентурному зв'язку у гауптштурмфюрера Губера, начальника одного з рефератів IV-го відділу. Властиво, що окупанти залучили обох конфідентів-істориків до співпраці, у т.ч. по лінії т.зв. «штабу Розенберга».

Згадана аналітична структура гітлерівців стала предметом вивчення резидентур радянської розвідки. Властиво, що, враховуючи розмах й витонченість психологічної війни гітлерівських спецслужб та інших структур окупаційного режиму, значну увагу приділяли оперативній розробці створених гітлерівцями структур із дестабілізації етноконфесійних відносин в Україні, вивчення й переформатування суспільної свідомості, підривної діяльності в ідеологічній сфері, а також підготовки рекомендацій із проведення «суцільного пограбування культурних та історичних цінностей України». Зокрема, агенти радянської

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 43. Арк. 89–90.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 43. Арк. 111–112.



спецслужби з числа гуманітарної інтелігенції «Ігоренко», «Смірнов», «Луїза», «Том», «Сидоров», «Дніпровський», «Овсянніков» зосередилися на вивченні діяльності т.зв. «штабу Розенберга» (створеного у Києві у лютому 1942 р. органу розроблення матеріалів психологічної війни, що формально вважався науково-дослідною установою³¹).

Розвідники встановили, що цей штаб (до роботи якого долучилося до 50 підконтрольних німцям представників місцевої інтелігенції, здебільшого постраждалої від незаконних репресій, агенти НКВС, що перейшли на бік противника³²) мав відділи або секції з історії (де працювали О. Оглоблин та К.Штепа), культури, вивчення психології східнослов'янських народів. Досліджувалися питання національної та соціальної структури радянського суспільства, роль марксистсько-ленінської ідеології, «жіноче питання», робота профспілок, «пристосування» української мови до умов окупації, зміни суспільної психології за радянської доби, розвиток науки в СРСР тощо. Тему «Психологія українського, російського й білоруського народів» вели проректор КДУ А. Грузинський, завідувач відділом культури та освіти міської управи, філолог Є. Марковський. Наголос на важливі для психологічної війни

³¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83508. Т. 1. Арк. 21–21зв.; Міністр у справах окупованих «східних» територій, військовий злочинець Альфред Розенберг відверто заявляв (червень 1943 р.), що «ні про яку науку для українських вчених не може бути і мови», крім розробок для потреб вермахту «під контролем німецьких штабів». Для освіти достатньо 2–4 класних професійних шкіл (ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83508. Т. 1. Арк. 21–21об.).

³² Показово, що у перші дні війни (крім сумнозвісного «розвантаження» в'язниць і розстрілу близька 4,5 тис. в'язнів) за задалегідь визначеними списками у великих містах пройшли арешти «облікового елементу» — осіб, які розроблялися як «антирадянщики» і «могли бути використані німцями для підривної роботи у нашому тилу». У Києві лише у період 22–25 червня 1941 р. арештували понад 800 осіб. Стратили (після 6 липня) навіть «статусних», але нелояльних за агентурними даними осіб, такі як депутати Верховної Ради УРСР, академік АН УРСР К. Студинський та Петро Франко, син видатного письменника. Розстрілювали навіть «підозрілих» агентів спецслужби (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 1а; Тихолиз, Н. 2020. «Расстрелян за националистическую деятельность...»).

проблеми історії, психології, повсякдення й побуту переважав і в тематиці «штабу Розенберга» в Харкові³³. Кураторами досліджень виступали німецькі спеціалісти.

Висновки. Нелегальна діяльність в окупованому Києві у 1941–1943 рр. розглядалася як один із пріоритетних напрямів розвідувальної роботи радянської спецслужби. У перші місяці війни поразки й швидкого відступу радянських військ, запровадження агресором суворого контррозвідувального режиму та дезорганізація роботи органів держбезпеки, втрата баз постачання, закладених у Києві, поширення випадків зради й колабораціонізму багато у чому паралізували діяльність створеної задалегідь у місті «кадрової» розвідувальної мережі радянської спецслужби. Вона ж зазнала значних втрат через зраду та ефективну протидію противника й залучення ним колабораційних елементів. В екстремальних умовах органам НКВС доводилося налагоджувати підготовку кадрів зафронтової роботи та формування нових розвідгруп, важкі умови зафронтової комунікації призводили до надмірних втрат. Нерідко розвідувально-диверсійним групам ставилися нереалістичні завдання. Фактично до середини 1942 р. здійснювався пошук оптимальної форми органу керівництва зафронтовою роботою, яким стало 4-е Управління НКВС-НКДБ УРСР.

Викриття (загибель, неможливість приступити до реальної роботи) на початковому етапі війни резидентур із числа кадрових співробітників спецслужби та підготовлених агентів у подальшому змусила використовувати групи із числа конфідентів без досвіду (належної підготовки) нелегальної діяльності. З іншого боку, позитивні результати дала наявність в агентурному апараті осіб із відповідними біографічними даними та соціально-професійними якостями, що давало їм змогу легалізуватися в окупованому місті та вивчати роботу окупаційних структур, діяльність колабораційних кіл, аналізувати настрої населення тощо. Поступово вдалося налагодити спеціальну підготовку організаторів підпілля, розвідників та радистів, хоча навряд чи може вважатися достатнім тривалість їх навчання, а також розгорнути засоби далекого зв'язку та кур'єрську мережу.

У цілому, основними мотивами негласного співробітництва громадян із спецслужбою в умовах великого ризику нелегальної роботи у Києві

³³ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83508. Т. 1. Арк. 31–33 об.

були патріотичні настрої. Показово, що нерідко самовідданість з-поміж агентури демонстрували колишні політичні противники радянської влади, а зрада окремих представників комуністичного владного апарату призводила до важких наслідків та численних жертв. Водночас, розвідники-нелегали ставали жертвами соціальної помсти ідейних противників радянської влади. Причиною переходу частини агентури на сторону противника також ставав страх перед репресіями як основний мотив їх, по суті, примусового вербування (або притягнення до співробітництва в умовах позбавлення волі, арештів, в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр.).

Наявність розвідувальних позицій саме у Києві давала змогу збирати значущу інформацію про органи окупаційної адміністрації, німецькі спецслужби та їх агентуру, поліцейсько-репресивний апарат противника, його кадри, активних колаборантів, формування політики на окупованих

землях, використання потужного транспортного вузла та переміщення військ тощо. Робота у місті давала змогу здобувати необхідні документи та реквізити для розвідувальної роботи на решті окупованої території. Важливим напрямом стало вивчення органів інформаційно-психологічної війни та розвинутої системи спецпропаганди нацистів. Водночас, у тих конкретних умовах навряд чи видавалося реалістичним розгорнути ефективну диверсійно-терористичну діяльність проти ворога.

Важливими дослідницькими питаннями залишаються, зокрема, визначення реального ступеня ефективності (результативності) діяльності резидентур в окупованому Києві, встановлення причин знищення гітлерівцями конкретних підпільних осередків НКВС-НКДБ, характер роботи спецслужб противника із розшуку й контролю за діяльністю нелегальних осередків радянської сторони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андрианов, В.Н. (1989). *Зафронтовая работа органов государственной безопасности*. М.: ВКШ КГБ СССР, 248 с.
- Андрианов, В.Н. (1990). *Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВКШ КГБ СССР, 116 с.
- Биструхін, Г.С. (2002). Діяльність спецпідрозділів органів державної безпеки у Великій Вітчизняній війні та використання їх досвіду в сучасних «гарячих точках». *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 6, с. 114–119.
- Брайко, П.Е. & Старинов, И.Г. (1983). *Партизанская война*. М.: В/ч 64510, ч.1, 335 с.
- Булавин, А.А. (2019). *Вспомним всех поименно...* К.: Изд. «Винниченко», 526 с.
- Васильев, В. (1980). Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны. *Сборник КГБ СССР*. № 87, с. 92–98.
- Веденеев, Д. (2008). *Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки*. К.: К.И.С., 432 с.
- Веденеев, Д. (2014). Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2, с. 291–352.
- Веденеев, Д. (2011). Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни. (Ред. В. А. Смолій). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Историчні нариси*. (Кн. 2). К.: Наукова думка, с. 279–310.
- Веденеев, Д.В. (2015). Роль спеціальних служб в організації та оперативному забезпеченні розвідувальної роботи партизанського руху на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2(16), с. 96–103.
- Веденеев, Д., Козенюк, В. & Сердюк, С. (упоряд.). (2000). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: спецвипуск (Документи про участь органів держбезпеки України у Великій Вітчизняній війні)*, 254 с.
- Воронин, Н.Ф. (1967). *Борьба органов госбезопасности с диверсионной деятельностью немецко-фашистской разведки на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ СССР, 68 с.
- Вронська, Т. & Ляковська, С. (2013). Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство*. № 3, с. 111–123.
- Лисенко, О.Є. (ред.). (2003). *Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб*. К., Львів: Б. в., 527 с.



- Григорович, Д.Ф. (1976). *Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны*. К.: Политиздат Украины, 225 с.
- Деймон, О. (2000). В окупованому Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1, с. 239–249.
- Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941 — 1945): сборник документов и материалов* (1964). М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 444 с.
- Дубінін, Л.М. (2000). Зустріч з майбутньою підпільницею. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1, с. 213–214.
- Зафронтовая работа оперативных групп органов государственной безопасности* (1989). М.: ВКШ КГБ СССР, 217 с.
- Иванков, А.В. (1983). *Деятельность органов государственной безопасности Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941 — 1945 гг.)* (автореф. дисс. ... канд. юр. наук). Москва, 26 с.
- Из справки КГБ при Совете Министров УССР о диверсионно-разведывательной деятельности группы подпольщиков в г. Киев под руководством И. Д. Кудри*. Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сб. док. (1963). К.: Киев. обл. кн.-газ. изд-во, с. 215–224.
- Кентій, А. & Лозицький, В. (2005). *Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)*. К.: Генеза, 408 с.
- Коровин, В.В. (1968). *Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 412 с.
- Куманев, Г.А. & Чайковський, А.С. (1986). *Чекисты стояли насмерть*. К.: Политиздат Украины, 237 с.
- Курас, И.Ф. & Кентий, А.В. (1988). *Штаб непокоренных*. К.: Политиздат Украины, 424 с.
- Кучер, В.І. (1983). *Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941–1944*. К.: Наукова думка, 240 с.
- Мищенко, Г.П. & Мигрин, Г.П. (1985). *Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941 — 1945 гг.)*. К.: Вища школа, 206 с.
- Кондуфор, Ю. Ю. (ред.). (1985). *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 — 1944* (1985). (в 2 кн. Кн. 2). К.: Наукова думка, 431 с.
- Никитченко, В.Ф. (1971). Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. *Труды ВКШ КГБ при СМ СССР*. № 2, с. 78–85.
- Семистяга, В. (1997). З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1–2, с. 384–390.
- Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сборник документов и материалов* (1985). М.: ВКШ КГБ, Т. II, 640 с.
- Старожилов, Н.В. (1983). *Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне*. К.: Вища школа, 237 с.
- Тихолиз, Н. (2020). «Расстрелян за националистическую деятельность...». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/09/14/158111/> [дата зверн.: 11.01.2024].
- Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 — 1945)*: науково-довідкове видання (2001). К.: Парламентське видавництво, 319 с.
- Чайковський, А. С. (2019). *Протистояння. Німецькі і радянські спецслужби у Другій світовій війні (1939–1945)* (у 2-х т. Т.1). К.: Фенікс, 456 с.
- Шевченко, О.І. (автор-упоряд.) (2008). *Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях та документах*: видання третє (доопрацьоване і доповнене). К.: Діапринт, 504 с.

REFERENCES

- Andrianov, V.N. (1989). *Zafrontovaya rabota organov gosudarstvennoi bezopasnosti* [Behind-the-front work of state security agencies]. М.: VKSh KGB SSSR, 248 s. [In Russian].
- Andrianov, V.N. (1990). *Uchastie chekistov v partizanskoj borbe v godi Velikoi Otechestvennoi vojni* [Participation of security officers in partisan warfare during the Great Patriotic War]. М.: VKSh KGB 116 s. [In Russian].
- Bystrukhin, H.S. (2002). *Dialnist spetspidrozdiliv orhaniv derzhavnoi bezpeky u Velykii Vitchyznianiі viini ta vykorystannia yikh dosvidu v suchasnykh «hariachykh tochkakh»* [The activities of special units of state

security agencies in the Great Patriotic War and the use of their experience in modern «hot spots». *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp.6, s.114–119. [In Ukrainian].

Braiko, P.E., Starinov, I.G. (1983). *Partizanskaya voina* [Guerrilla warfare]. M.: V/ch 64510, ch.1, 335 s. [In Russian].

Bulavin, A.A. (2019). *Vspomnim vsekh poimennenno...* [Let's remember everyone by name]. K.: Izd. «Vinnichenko», 526 s. [In Russian].

Vasilev, V. (1980). Iz opita kontrrazvedivatel'nogo obespecheniya osobo vazhnikh obektov promishlennosti v godi Velikoi Otechestvennoi voini [From the experience of counterintelligence support of especially important industrial facilities during the Great Patriotic War]. *Sbornik KGB SSSR*, № 87, s.92–98. [In Russian].

Vedeneev, D. (2008). *Ukrainskii front v voynakh spetssluzhb: Istoricheskie ocherki* [Ukrainian Front in the Wars of the Special Services: Historical Essays]. K.: K.I.S., 432 s. [In Russian].

Vedeneev, D. (2008). Ukraynskyi front v voynakh spetssluzhb: YstoViedienieiev, D. (2014). Rozviduvalno-dyversiiina ta kontrolroviduvalna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky za liniieiu frontu v 1941–1945 rr. (za dokumentamy NKVS–NKDB Ukrainskoi RSR) [Intelligence-sabotage and counter-intelligence activities of state security agencies along the front line in 1941–1945 (according to documents of the NKVD–NKDB of the Ukrainian SSR)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, № 2, s.291–352 [In Ukrainian].

Viedienieiev, D. (2011). Radianski spetssluzhby v Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet special services in Ukraine during the Second World War]. (Red. V. A. Smolii). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XX st. Istorychni narysy*. (Vol. 2). K.: Naukova dumka, s. 279–310. [In Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. (2015). Rol spetsialnykh sluzhb v orhanizatsii ta operatyvnomu zabezpechenni rozviduvalnoi roboty partyzanskoho rukhu na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.) [The role of special services in the organization and operational support of intelligence work of the partisan movement in the occupied territory of Ukraine (1941–1944)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (16), s. 96–103. [In Ukrainian].

Viedienieiev, D., Kozeniuk, V. & Serdiuk, S. (comps.). (2000). *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB: spetsvypusk*. (Dokumenty pro uchast orhaniv derzhbezpeky Ukrainy u Velykii Vitchyzniani viini) [From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB: special edition. (Documents on the participation of the state security agencies of Ukraine in the Great Patriotic War)], 254 s. [In Ukrainian].

Voronin, N.F. (1967). *Borba organov gosbezopasnosti s diversionnoi deyatelnostyu nemetsko-fashistskoi razvedki na zheleznodorozhnom transporte v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [The fight of state security agencies against the sabotage activities of Nazi intelligence on railway transport during the Great Patriotic War]. M.: VSh KGB SSSR. 68 s. [In Russian].

Vronska, T. & Liaskovska, S. (2013). Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyzniano viiny [The system of training personnel of state security bodies during the Great Patriotic War]. *Kraieznavstvo*. №3, s.111–123 [In Ukrainian].

Lysenko, O.E. (ed.). (2003). *Kyiv in the days of the Nazi invasion: according to the documents of the Soviet special services* [Kyiv in the days of the Nazi invasion: according to the documents of the Soviet special services]. K., Lviv: B. v., 527 s. [In Ukrainian].

Grigorovich, D.F. (1976). *Kommunisticheskoe podpole na Ukraine v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [The communist underground in Ukraine during the Great Patriotic War]. K.: Politizdat Ukraini, 225 s. [In Russian].

Deimon, O. (2000). V okupovanomu Kyievi [In occupied Kyiv In occupied Kyiv]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. № 1, s. 239–249 [In Ukrainian].

Deyatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941 — 1945) [Activities of state security bodies during the Great Patriotic War (1941 — 1945)]: sbornik dokumentov i materialov (1964). M.: VSh KGB pri SM SSSR, 444 s. [In Russian].

Dubin, L.M. (2000). Zustrich z maibutnoiu pidpilnytseiu [A meeting with a future underground woman]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. № 1, s. 213 [In Ukrainian].

Zafrontovaya rabota operativnykh grupp organov gosudarstvennoi bezopasnosti (1989) [Behind-the-front work of operational groups of state security agencies]. M.: VKSh KGB SSSR, 217 s. [In Russian].

Ivanov, A.V. (1983). *Deyatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti Ukrainskoi SSR v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941 — 1945 gg.)* [Activities of state security bodies of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War (1941 — 1945)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva, 26 s. [In Russian].

Iz spravki KGB pri Sovete Ministrov USSR o diversionno-razvedivatelnoi deyatelnosti gruppi podpolshchikov v g. Kiev pod rukovodstvom I. D. Kudri [From a certificate from the KGB under the Council of Ministers of the



Ukrainian SSR on the sabotage and intelligence activities of a group of underground fighters in Kiev under the leadership of I. D. Kudri. *Kievshchina v godi Velikoi Otechestvennoi voini. 1941-1945: Sb. dok. (1963)*. K.: Kiev. obl. kn.-gaz. izd-vo, s. 215–224 [In Russian].

Kentii, A. & Lozytskyi, V. (2005). *Viina bez poshchady i myloserdia. Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944)*. [War without mercy or mercy. Partisan front near the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. K.: Heneza, 408 s. [In Ukrainian].

Korovin, V.V. (1968). *Deyatelnost operativnikh grupp organov gosudarstvennoi bezopasnosti v tylu protivnika v godi Velikoi Otechestvennoi voini* [Activities of operational groups of state security agencies behind enemy lines during the Great Patriotic War]. M.: VSh KGB pri SM SSSR. 412 s. [In Russian].

Kumanev, G.A. & Chaikovskii, A.S. (1986). *Chekisti stoyali nasmert* [The security officers fought to the death]. K.: Politizdat Ukraini, 237 s. [In Russian].

Kuras, I.F. & Kentii, A.V. (1988). *Shtab nepokorennikh* [Invictus Headquarters]. K.: Politizdat Ukraini, 424 s. [In Russian].

Kucher, V.I. (1983). *Boiova diialnist antyfashystskoho pidpillia na Ukraini. 1941–1944* [Combat activity of the anti-fascist underground in Ukraine. 1941–1944]. K.: Naukova dumka, 240 s. [In Ukrainian].

Mishchenko, G.P. & Migrin, G.P. (1985). *Zadacha osoboi vazhnosti (Partizanskaya razvedka. 1941 — 1945 gg.)* [A task of special importance (Partisan intelligence. 1941 - 1945)]. K.: Vishcha shkola, 206 s. [In Russian].

Kondufor, Yu. Yu. (ed). (1985). *Narodnaya voina v tylu fashistskikh okkupantov na Ukraine. 1941 — 1944* [People's war in the rear of the fascist occupiers in Ukraine]. (Vol. 2). K.: Naukova dumka, 431 s. [In Russian].

Nikitchenko, V.F. (1971). *Chekisti Ukraini v period Velikoi Otechestvennoi voini* [Chekists of Ukraine during the Great Patriotic War]. *Trudi VKSh KGB pri SM SSSR, № 2*, s. 78–85 [In Russian].

Semystiaha, V. (1997). *Z istorii shkoly osoblyvoho pryznachennia Ukrainskoho shtabu partyzanskoho rukhu* [From the history of the special purpose school of the Ukrainian headquarters of the partisan movement]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 1-2*, s. 384–390 [In Ukrainian].

Sovetskie organi gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: sbornik dokumentov i materialov (1985) [Soviet state security agencies in the Great Patriotic War: a collection of documents and materials]. M.: VKSh KGB, t. II, 640 s. [In Russian].

Starozhilov, N.V. (1983). *Partizanskie soedineniya Ukraini v Velikoi Otechestvennoi voine* [Partisan formations of Ukraine in the Great Patriotic War]. K.: Vishcha shkola, 237 s. [In Russian].

Tykholyz, N. «Rasstrelan za natsionalystycheskuiu deiatelnost...» [«Arrested for nationalist activities...»]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/09/14/158111/> [Accessed: 11.01.2024]. [In Ukrainian].

Ukraina partyzanska. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941 — 1945): naukovodovidkove vydannia (2001) [Ukraine is partisan. Partisan formations and their management bodies (1941 — 1945)]. K.: Parlamentske vydavnytstvo, 319 s. [In Ukrainian].

Chaikovskiy, A. S. (2019). *Protystoiannia. Nimetski i radianski spetssluzhby u Druhii svitovii viini (1939–1945)* [Confrontation. German and Soviet special services in the Second World War (1939–1945)]. (Vol. 1). K.: Feniks, 456 s. [In Ukrainian].

Shevchenko, O.I. (comps.). (2008). *Orhany derzhavnoi bezpeky Kyivshchyny (1917-2008) u fotohrafiiakh ta dokumentakh: vydannia tretie (doopratsovane i dopovnene)* [State security bodies of Kyiv region (1917-2008) in photographs and documents]. K.: Diaprynt, 504 s. [In Ukrainian].

Dmytro VIEDIENIEIEV

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

**FEATURES OF THE SOVIET SPECIAL SERVICE ORGANIZATION
OF INTELLIGENCE AND SUBVERSIVE ACTIVITIES
IN NAZIS-OCCUPIED KYIV (1941–1943)**

The article, based on archival documents of the Soviet special services, examines the organization of intelligence and sabotage work by the NKVD-NKGB bodies in Kyiv occupied by the Nazis in 1941–1943. An analysis of the Soviet and modern Ukrainian historiography of the problem is given, as well as archival documents on the study of the issues raised.

The organizational transformations and functions of the front-line management body in the NKVD of the USSR and Ukrainian SSR are highlighted. Factors that caused serious failures in the organization of intelligence in Kyiv at the initial stage of the war are considered in detail. The characterization of the counter-intelligence and police bodies of the occupiers as a factor of the operational situation is given.

It is proven that the bodies of the front-line special activities, overcoming serious miscalculations and complications of the first period of the war with Nazi Germany and its allies, launched the formation of a network of cells in the occupied territory for the acquisition of intelligence information, disruption of administrative, economic and other resource exploitation measures of the aggressors of Ukraine, prevention of intelligence-subversive and informational-psychological activities of the enemy.

Attention is paid to the reasons for the failures of residencies, the facts of serious betrayals in the ranks of the underground are highlighted. It is explained that illegal spies often became victims of social revenge by ideological opponents of the Soviet government. The reason for the transfer of part of the agents to the side of the enemy was also the fear of repression as a motive for their recruitment (or involve to cooperation in the conditions of deprivation of liberty, arrests, in the conditions of the “Great Terror” of 1937–1938). Such factors as the organization of intelligence work, as the selection of secret assistants, are being studied, their socio-professional composition, preparation of the agency for front-line work, definition of tasks and legend of groups, formation of residencies, their removal to Kyiv, the result of their work. Intelligence work on the study of Hitler’s institutions of informational and psychological struggle in Kyiv and the nature of cooperation with them by the anti-Soviet intelligentsia are separately considered.

Keywords: *World War II, special services, intelligence, sabotage, underground activities, psychological warfare, history of Kyiv.*